

эліпіс з'яўляецца тэкставым утварэннем. Паняцці эліпіс і сінтаксічны нуль знаходзяцца ў відавых адносінах да родавага паняцця незамешчаная сінтаксічная пазіцыя. Адрозненне дадзеных паняццяў дае магчымасць сістэмна кваліфікаваць сказы з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі, а таксама размяжоўваць утварэнні моўнай сістэмы і тэксту.

¹ Хабургаев Г. А. // Изв. Воронежского гос. пед. ин-та. Воронеж, 1962. Т.45. С.50.

² Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. М., 1966. С.180.

³ Тураева З. Я., Биренбаум Я. Г. // Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка. Л., 1986. С.125.

А.Г.БАЛЫЇНА

ЛЕКСІЧНАЕ МАДЭЛЯВАННЕ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ

Лінгвістычная тыпалогія займаецца вывучэннем агульных і спецыфічных рыс, якія звычайна характарызуюць роднасныя мовы. Тыпалагічныя даследаванні праводзяцца ў вобласці і фаналагічных, і марфалагічных, і сінтаксічных, і лексічных сістэм.

Складанасць лексічнай тыпалогіі ствараецца адкрытасцю і зменлівасцю намінацыі ў вялікім аб'ёме матэрыялу. Для тыпалагічнай класіфікацыі лексікі выкарыстоўваюцца розныя крытэрыі. Напрыклад, параўнанне пэўных лексічных групавак двух або больш моў можа адбывацца ў гістарычным плане. Так, А.М.Трубачоў распрацаваў тыпалогію тэрмінаў роднасці ўсіх славянскіх моў з этымалагічнага пункту гледжання.

Другі магчымы шлях лексічнай тыпалогіі – устанавленне адносін паміж тымі або іншымі намінацыямі без дыяхранічнай перспектывы, з мэтай выяўлення іх агульнага падабенства або адрознення. Тут можна вызначыць два кірункі: першы – супастаўляльная тыпалогія лексікі няроднасных моў, другі – супастаўляльная тыпалогія лексікі блізкароднасных моў.

Да першага кірунку належаць, напрыклад, працы У.Р.Гака, У.Д.Аракіна² і інш. Асаблівую цікавасць прадстаўляе супастаўляльная тыпалогія лексікі такіх роднасных моў, "дзе блізкасць плана выражэння дазваляе выявіць некаторыя дадатковыя асаблівасці ўласна лексічнага характару"³. Найбольш важным пры гэтым з'яўляецца параўнанне семантычных падсістэм рознага аб'ёму, якія даследаваны ў працах А.М.Трубачова, М.І.Талстога, Г.П.Клепікавай⁴ і інш.

Яшчэ адзін падыход да лексічнай тыпалогіі прапанаваны А.Я.Супруном⁵. На аснове распрацаванага аўтарам паняцця "тып лексікона" выкладаецца праграма комплекснага тыпалагічнага аналізу лексікі славянскіх моў, вызначаюцца асноўныя напрамкі супастаўлення лексікі. А.Я.Супрун выдзяляе 11 тыпалагічных крытэрыяў, якія маюць і колькасны, і якасны характар.

Працы, дзе б разглядаліся ўсе лексемы тых або іншых моў, нам невядомыя. Мы паспрабавалі з дапамогай спецыяльна распрацаваных лексічных мадэлей⁶ супаставіць слоўнікавы склад двух усходнеславянскіх моў – рускай і беларускай.

Мадэляванне, як лічыць І.І.Рэўзін, уяўляе сабой спрашчэнне. Аднак гэта не азначае, што выкарыстоўваюцца толькі простыя мадэлі. Метад мадэлявання можа аказацца карысным для вывучэння блізкароднасных моў, "...таму што тут многія крытэрыі, звязаныя са структурай слова, прыводзяць да абмежаванай колькасці паказчыкаў".

Пад лексічнай мадэллю мы разумеем такія ўстойлівыя адносіны паміж словамі розных моў, якія грунтуюцца на ўліку як плана выражэння, так і плана зместу гэтых слоў.

У выдзяленні мадэлей ёсць розныя ўзроўні абстракцыі. З пункту гледжання знешніх фармальных прымет суадносных лексічных адпаведнікаў рускай і беларускай моў можна выдзеліць тры блокі мадэлей: першы блок – простама слову адной мовы адпавядае простае слова другой мовы, выключэннем з'яўляецца толькі мадэль, дзе слову адной мовы адпавядае словазлучэнне або апісальны абарот другой мовы; другі блок – слову адной мовы адпавядаюць некалькі сінанімічных слоў другой мовы; трэці блок – складанаму слову адной мовы адпавядае складанае слова другой мовы.

Усяго ў межах гэтых блокаў сканструявана 17 мадэлей: першы блок уключае 11 мадэлей; другі блок – тры мадэлі; трэці блок – таксама тры мадэлі.

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у першы блок:

1-я мадэль. Формы і значэнні лексем супадаюць або вельмі блізкія: *жбан* (рус.) – *збан* (бел.); *наёмный* (рус.) – *наёмны* (бел.).

2-я мадэль. Значэнні слоў супадаюць, але ў формах слоў ёсць афіксальныя адрозненні: суфіксальныя (адна падмадэль) або прэфіксальныя (другая падмадэль): *комический* (рус.) – *камічны* (бел.); *переулок* (рус.) – *завулак* (бел.); *веко* (рус.) – *павека* (бел.).

3-я мадэль. Словы маюць аднолькавае значэнне, абазначаюць адзін і той жа прадмет, працэс, паняцце, але маюць розную ўнутраную форму: *водка* (рус.) – *гарэлка* (бел.); *чахотка* (рус.) – *сухоты* (бел.).

4-я мадэль. Словы маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца неаднолькавай знешняй нематываванай формай: *аист* (рус.) – *бусел* (бел.); *ярмарка* (рус.) – *кірмаш* (бел.).

5-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад нематываваных слоў (ад мадэлі №4): *амбарчик* (рус.) – *свіронак* (бел.); *звешний* (рус.) – *тутэйшы* (бел.).

6-я мадэль. Словы маюць аднолькавыя значэнні, але форма слова ў адной мове матываваная, у другой – нематываваная: *ад* (рус.) – *пекла* (бел.); *цифра* (рус.) – *лічба* (бел.).

7-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад мадэлі №6: *северный* (рус.) – *паўночны* (бел.); *июльский* (рус.) – *ліпеньскі* (бел.).

8-я мадэль. Назвы маюць аднолькавыя значэнні, але ў адной мове перадаюцца пры дапамозе формы аднаго слова, у другой – праз словазлучэнне (адна падмадэль) або апісальны абарот (другая падмадэль): *опечатка* (рус.) – *памылка друку* (бел.); *падающая звезда* (рус.) – *знічка* (бел.).

9-я мадэль. Значэнні і формы лексем супадаюць, але маюцца граматычныя адрозненні ў родзе (адна падмадэль) або ў ліку (другая падмадэль): рус. *яблоко* (ніякі род) – бел. *яблык* (муж.род); рус. *дверь* (адз.лік) – бел. *дзверы* (множ.лік).

10-я мадэль. Форма слоў супадае або падобная, але значэнне ў адной мове шырэйшае, чым у другой: *наставник* (рус.) – *настаўнік* (бел.); *шаль* (рус.) – *шаль* (бел.).

11-я мадэль. Словы супадаюць па сваёй знешняй форме, але маюць неаднолькавыя значэнні, інакш кажучы, суадносяцца з рознымі прадметамі, працэсамі, з’явамі: *няделя* (бел.) – *неделя* (рус.); *диван* (бел.) – *диван* (рус.).

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у другі блок:

12-я мадэль. Слову адной мовы адпавядаюць некалькі слоў другой мовы, прычым адно з іх супадае са словам уваходнай мовы: *печник* (рус.) – *пячнік*, *муляр* (бел.); *мелко* (рус.) – *мелка*, *дробна* (бел.).

13-я мадэль. Слову адной мовы адпавядаюць некалькі слоў другой мовы. Яны адрозніваюцца неаднолькавай знешняй нематываванай формай: *почва* (рус.) – *глеба*, *грунт* (бел.); *грезить* (рус.) – *мроіць*, *марыць* (бел.).

14-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад слоў, якія ўваходзяць у мадэль №13: *наврать* (рус.) – *нахлусіць*, *налгаць* (бел.); *надменный* (рус.) – *фанабэрысты*, *ганарысты*, *напышлівы* (бел.).

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у трэці блок:

15-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх супадаюць, а другія – адрозніваюцца: *народнохозяйственный* (рус.) – *народнагаспадарчы* (бел.); *кинопередвижка* (рус.) – *кінаперасоўка* (бел.).

16-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх адрозніваюцца, а другія – супадаюць або амаль супадаюць: *винторезный* (рус.) – *шрубарэзны* (бел.); *вездеход* (рус.) – *усюдыход* (бел.).

17-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх супадаюць, а другія маюць афіксальныя адрозненні: *двухгодичный* (рус.) – *двухгадовы* (бел.); *добродушие* (рус.) – *дабрадушнасць* (бел.).

Выкарыстоўваючы апісаньня тыпалагічныя мадэлі, мы разгледзелі лексіконы рускай і беларускай моў. У якасці крыніцы ўзялі “Руска-беларускі слоўнік” С.М.Грубчыкава, які змяшчае каля 16 тысяч слоў. Шляхам суцэльнага супастаўлення ўсе лексемы былі размеркаваны па 17 пералічаных мадэлях.

Збліжаюць лексіконы рускай і беларускай моў 1-я і 2-я мадэлі, якія разам складаюць каля 44% усіх лексем, змешчаных у слоўніку, што складае амаль палову ўсяго лексічнага матэрыялу.

1-я мадэль. Тут ёсць як словы тоесныя цалкам, так і словы, якія маюць рэгулярныя фанетычныя, графічныя або марфалагічныя адпаведнасці. Напрыклад, рус. *и* адпавядае бел. *і*; рус. *т* – бел. *т, ц*; рускія канчаткі прыметнікаў *-ый, -ой, -ий* – беларускім канчаткам *-ы, -і*. Напаўняльнасць мадэлі – 3230 слоў. Удзельная вага – 20,2%. Гэта другая па частаце мадэль: *бал* (рус.) – *баль* (бел.); *острый* (рус.) – *востры* (бел.).

2-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 3813, або 23,9% (гэта самая прадуктыўная мадэль). Неабходна адзначыць таксама, што суфіксальныя адрозненні сустракаюцца часцей за прэфіксальныя: *взвыть* (рус.) – *завыць* (бел.); *дядин* (рус.) – *дзядзькаў* (бел.).

Аддаляюць лексіконы, якія ўваходзяць у слоўнік, наступныя мадэлі:

3-я мадэль. (1064 факты, што складае 6,7%): *балагур* (рус.) – *гаварун* (бел.); *чистоган* (рус.) – *гатоўка* (бел.).

4-я мадэль. Напаўняльнасць – 614 слоў. Удзельная вага – 3,9%: *зонт* (рус.) – *парасон* (бел.); *ива* (рус.) – *вярба* (бел.).

5-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 1441, што складае 9,0%: *глазной* (рус.) – *вочны* (бел.); *аистенок* (рус.) – *бусляня* (бел.).

6-я мадэль. Напаўняльнасць – 507 слоў. Удзельная вага – 3,2%: *январь* (рус.) – *студзень* (бел.); *тетрадь* (рус.) – *сшытак* (бел.). У большасці выпадкаў нематываванае слова характэрна для рускай мовы. Часта яно з'яўляецца запазычаннем.

7-я мадэль. (443 факты, што складае 2,8%): *августовский* (рус.) – *жнівеньскі* (бел.); *мартовский* (рус.) – *сакавіцкі* (бел.).

8-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 457, што складае 2,9%: *анютины глазки* (рус.) – *браткі* (бел.); *парное молоко* (рус.) – *сырадой* (бел.) Апісальныя абароты сустракаюцца рэдка. У большасці выпадкаў беларускаму слову адпавядае рускае словазлучэнне.

Спецыфічныя цяжкасці пры вывучэнні рускай і беларускай моў ствараюць словы, якія ўваходзяць у наступныя мадэлі:

9-я мадэль. (246 фактаў, што складае 1,5%): рус. *крупа* (адз.лік) – бел. *крупы* (множ.лік); рус. *щавель* (муж.род) – бел. *шчаўе* (ніякі род). Несупадзенні ў родзе сустракаюцца значна часцей, чым несупадзенні ў ліку.

10-я мадэль. Напаўняльнасць – 161 слова. Удзельная вага – 1,0%: рус. *щи* (из капусты) – бел. *капустя*; *масло* (рус.) – (коровье) *масла*, (растительное) *алей* (бел.). Гэта мадэль займае па ўжывальнасці перадапошняе месца.

11-я мадэль. (33 словы, што складае 0,2%): *чирей* (рус.) – *скула* (бел.); *скула* (рус.) – *скула* (бел.). Па ўжывальнасці гэта самая малаколькасная мадэль.

У другі і трэці блокі ўваходзяць мадэлі, што і збліжаюць лексіконы, і аддаляюць іх. Збліжаюць лексіконы 12-я і 17-я мадэлі. Аддаляюць – 13-я, 14-я, 15-я, 16-я мадэлі.

№ мадэлі	Колькасць фактаў	Працэнты
1	3230	20,2
2	3813	23,9
3	1064	6,7
4	614	3,9
5	1441	9,0
6	507	3,2
7	443	2,8
8	457	2,9
9	246	1,5
10	161	1,0
11	33	0,2
12	1422	8,9
13	429	2,7
14	1149	7,2
15	427	2,7
16	261	1,6
17	237	1,5
Усяго	15934	100

Па выніках праведзеных даследаванняў можна зрабіць наступныя вывады. Да мадэлей, якія збліжаюць лексіконы, адносяцца 1-я, 2-я, 12-я, 17-я мадэлі. На іх прыходзіцца 54,5% усяго прадстаўленага ў перакладным слоўніку матэрыялу.

Да мадэлей, якія аддаляюць лексіконы, адносяцца 3–8, 13–16-я. Іх удзельная вага – 42,7% слоў.

Спецыфічныя цяжкасці пры вывучэнні рускай і беларускай моў ствараюць словы, якія ўваходзяць у мадэлі 9–11-ю. Гэта 2,7% усіх слоў. Трэба адзначыць, што гэтыя мадэлі хутчэй збліжаюць лексіконы, чым аддаляюць іх.

Руская і беларуская мовы вельмі блізкі сваім слоўніковым складам: больш паловы ўсіх слоў супадаюць ці амаль супадаюць па форме і значэнні або маюць афіксальныя адрозненні.

Такім чынам, метады пабудовы мадэлей, які шырока выкарыстоўваецца пры вывучэнні фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу, можа ўжывацца і на лексічным узроўні, бо менавіта тут выяўляюцца найбольш істотныя падабенствы і адрозненні моў.

¹ Гл.: Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959.

² Гл.: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., 1979.

³ Гл.: Супрун А. Е. // Методы изучения лексики. Мн., 1975. С.164.

⁴ Гл.: Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966; Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические эподы. М., 1969; Клепинова Г. П. Славянская пастушеская терминология. М., 1974.

⁵ Гл.: Супрун А. Е. Лексическая типология славянских языков. Мн., 1983.

⁶ Гл.: Плотников Б. А. О форме и содержании в языке. Мн., 1989. С.195 і наст.

⁷ Ревзин И. И. Метод моделирования и типология славянских языков. М., 1967. С.30.

⁸ Гл.: Грабчиков С. М. Русско-белорусский словарь. Мн., 1985.

І.І.ЖЫПІНСКАЯ

СІСТЭМА КОЛЕРААБАЗНАЧЭННЯЎ У БЕЛАРУСКІХ І РУСКІХ ЗАМОВАХ

Карціна свету, адлюстраваная ў рытуальных, архаічных па сваёй прыродзе замоўных тэкстах, узнікае на падставе фундаментальных катэгорый звычайнай свядомасці – чалавек, месца (прастора), час, якія выступаюць у выглядзе складанага, шматграннага і адзінага комплексу, у сувязі і ўзаемадзеянні яго элементаў. У свядомасці чалавека адбываецца выразны падзел акаляючай прасторы, часу і чалавечага калектыву на “сваё”, добрае (са станючым значэннем для чалавека) і на “чужое”, благое (з адмоўным значэннем). Пад “сваім” і “добрам” разумеюцца: хата, двор, вёска, неба, рай, дзень, раніца, вясна, сонца; поўдзень, усход; хрысціянін, хрысціянскія багі і святыя і г.д.; а пад “чужым” і “благім” – комплекс вады (возера, сажалка, балота, мора, бераг мора і г.д.), лес, гара, поле; поўнач, захад, апраметная; вечар, ноч, поўнач, зіма, месяц; нехрысці, нячыстая сіла, мёртвыя і г.д.

Такі падзел навакольнага свету замацоўваецца колеравымі характарыстыкамі, якія даюцца суб’ектам (чалавекам) замовы прадметам, з’явам прыроды і г.д. У замоўных тэкстах колераабазначэнні выступаюць у якасці дадатковых класіфікатараў прасторы, часу і сацыяльных адносін у калектыве. Усё самае каштоўнае і значнае чалавек адзначае колерам, адрозніваючы такім чынам навакольныя прадметы, людзей, звышнатуральных істот і г.д.

Сістэма колеравых абазначэнняў, якая вылучаецца ў мове замоўных тэкстаў, параўнальна невялікая. У даследуемым матэрыяле сустракаецца менш за два дзесяткі колераабазначэнняў. Адрозніваюцца:

асноўныя колеры: белы, чырвоны, сіні, зялёны, жоўты, чорны;

некаторыя адценні: залаты, сярэбраны, папярковы, барвовы, вараны;

змешаныя колеры: рыжы, рабы, руды, шызы, бурны, бронны, шэры.

Усе названыя колераабазначэнні ў замоўных тэкстах часцей за ўсё выступаюць у выглядзе бінарных карэляцый, якія з’яўляюцца ў большасці выпадкаў больш дробнымі рэалізацыямі цэнтральнай для гэтай групы апазіцыі **светлы–цёмны**. У замовах вылучаюцца наступныя карэляцыі, прымеркаваныя да колеру: *белы–чорны, чырвоны–чорны, чырвоны–белы, сіні–чорны, зялёны–жоўты, чырвоны–жоўты, залаты–чорны(шэры), сярэбраны–чорны(шэры), белы–шэры, чырвоны–сіні, белы–жоўты, сіні–жоўты, зялёны–сіні, залаты–сярэбраны*.

Колераабазначэнні выконваюць у замовах дапаможную ролю, гэта значыць, што яны характарызуюць несутнасны (вонкавы) бок аб’екта сказа. У сувязі з гэтым цікавым уяўляецца той факт, што ўсё, што спалучаецца са **светлым** (белым, залатым, сінім, сярэбраным), валодае станоўчым значэннем і апісваецца суб’ектам як “сваё” (выключэнні нешматлікія), а ўсё, што звязваецца з **цёмным** (чорным, жоўтым, які выступае ў замовах у сувязі з **цёмным**, *шэрым*), – адмоўным значэннем, характарызуецца як “чужое” (Параўн. напрыклад, белы колер у сувязі з днём, жыццём; чырвоны ў сувязі з хрысціянскімі багамі, святымі, а таксама ключамі, замкамі, якія зачыняюць хату, хваробу, чалавека; чорны – у сувязі з ноччу, смерцю, апраметнай, морам; шэры – у сувязі з арлом, воўкам; жоўты звязаны з адсыланнем хвароб на жоўтыя пяскі і г.д.). Цікавымі з’яўляюцца колераабазначэнні *чырвоны, сіні, зялёны*, якія могуць выступаць у замовах у якасці то першага члена супрацьпастаўлення **светлы–цёмны**, то другога, што значыць, яны абазначаюць то станючыя, “свае” для суб’екта прадметы, то адмоўныя і “чужыя”.

Усе колераабазначэнні, якія сустрэліся нам у даследаваных замоўных тэкстах, для зручнасці магчыма аб’яднаць у наступныя групы: